

ТАҚЫРЫП 2. Мемлекет қоғамдық үдерістерді басқару субъектісі ретінде Дәріс жоспары (2 сағат)

Дәріс 1

1. Мемлекеттің пайда болуы, оның ұйымдастырылуы және оның негізгі нысандары
2. Мемлекеттің пайда болуы туралы теорияның негізгі бағыттары және оны басқару тәртібі, мемлекеттік құрылым және саяси режимі бойынша жікте

Әдебиеттер: нег: 1-21; қос 22-65

Мемлекет - нақты қоғамның саяси жүйесіндегі орталық билік институты

Мемлекет
пайда
болуының
негізгі
себептері

1. **«иемденуші» экономикадан «өндіруші» экономикаға көшу:** яғни еңбектің бөлінуі (мал шаруашылығы мен жер игерудің бөлінуі, қолөнер, көпестердің пайда болуы);
2. **Салыстырмалы артық өнім жасау (еңбек өнімділігінің артуымен):** отбасылық және қоғамдық өмірді ұйымдастырудың өзгеруі; өнімді айырбас үшін өндіру; еңбек пен меншік арасындағы алшақтықтың пайда болуы еңбек құралдары мен өнімдеріне жеке меншіктің пайда болуына әкелуі;
3. **қоғам мүшелерінің әлеуметтік-таптық жіктелуі (жекелеген адамдарда меншіктің жинақталуынан)**

Мемлекеттің туындау мәселесі даулы болып табылады, себебі этнографиялық және тарихи ғылымдары оның туындауы туралы жаңа білімдер жиынын туындатады.

Кесте 1 – Түрлі теориялардағы мемлекеттің пайда болу себептері

теологиялық	Тәңірдің күші
Келісім-шарттық	Саны күші
психологиялық	Адам психикасының факторлары
органикалық	Биологиялық факторлар
материалистік	Әлеуметтік-экономикалық факторлар
Күштеу теориясы	Әскери-саяси факторлар

Мемлекеттің пайда болу формалары

Мемлекеттің пайда болуы — әлемнің түрлі халықтарында түрлі жолдармен жүзеге асқан ұзақ процесс.

Кейбір авторлар мемлекет пайда болуының **4 формаларын** бөліп көрсетеді:

- афиналық;
- көне римдік;
- көне германдық;
- азиялық.

Мемлекеттің пайда болу формалары – афиналық

1. Мемлекеттің туындау процесі – классикалық;
2. Жүзеге асырылған реформалар: Тезей, Солон, Клисфен реформалары;

1. *Тезей реформасының мәні:*

- Халықты руластығына қарамастан еңбек іс-әрекетіне байланысты кластарға жіктеу: жер иелері (геомор), белгілі қолөнермен айналысатын адамдар (демиург), ақсүйектілер (эвпатрид);
- учредил в Афинах центральную власть.

2. *Солон реформасының мәні:*

- Қоғамды мүліктік белгісі бойынша (жер иелену көлемі мен табыстылығы) 4 класқа жіктеу: алғашқы 3 класс мемлекеттік басқару органдарында басқару лауазымына ие болса, ал-ші класс халық жиналысына қатысып, дауыс беру құқығына ие болды.

3. *Клисфен реформасының мәні:*

- Аттика территориясын 100 қауымдастық-округтерге (демалар) бөлу, олар өзін-өзі басқару қағидасына неізделіп, оларды ақсақалдар (демарх) басқарған

Мемлекеттің пайда болу формалары – көне римдік

Мемлекеттің пайда болуының аталмыш формасы өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Рим қоғамында мемлекеттің пайда болуы мемлекетті басқаруға қатыстырылмаған келімсек плебейлер мен рим ақсүйектерінен құралған патрициялар арасындағы күреспен жылдамдатылған болатын

Мемлекеттің пайда болу формалары – көне германдық

Мемлекет туындауының аталмыш формасына мемлекеттілік туындауының германдық тайпалардың (варварлар) кең территорияларды жаулап алу процесімен қатар жүруі тән. Германдықтармен жаулап алынған Рим империясының үлкен территориясын басқару үшін рулас билік органдары сәйкес келмей, бұл мемлекеттің пайда болуына әкелді

Мемлекеттің пайда болу формалары – азиялық

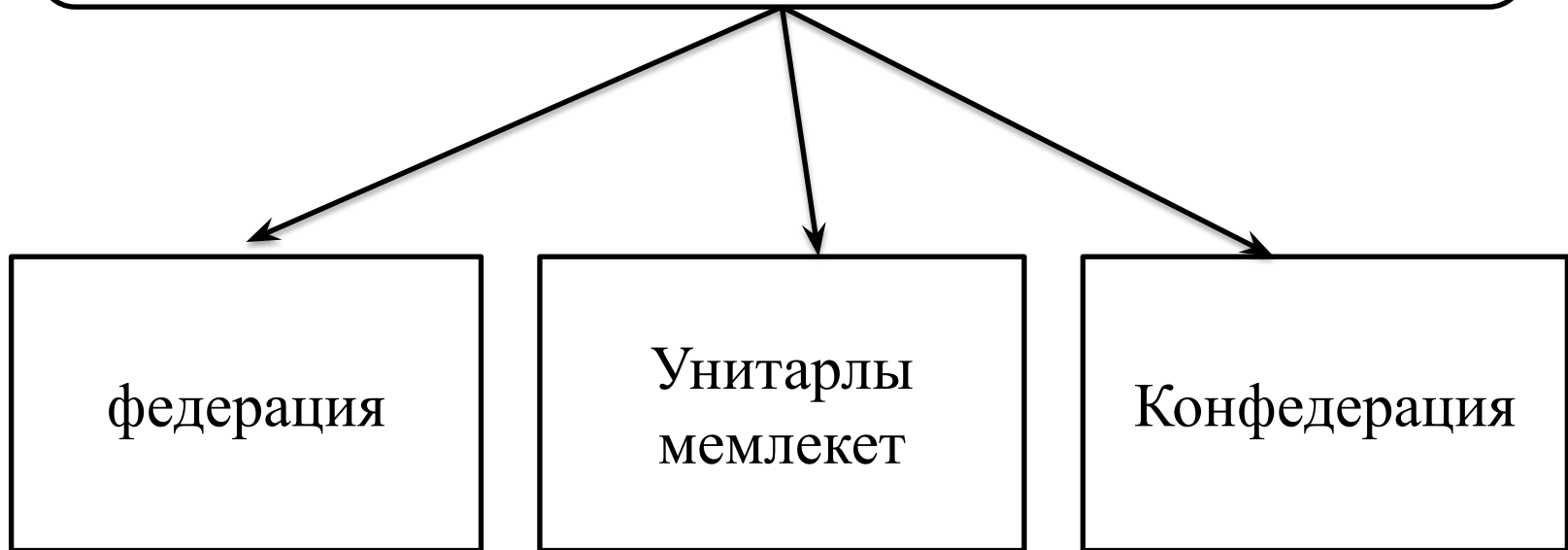
1. Азияда мемлекеттің пайда болуына күрделі ирригациялық және құрылыс жұмыстарын орындау қажеттілігін туындатқан *климат* ықпал етті
2. Мыңдаған құлдарды басқарған ру-тайпалас ақсүйектер біртіндеп мемлекеттік органдарға ауысты
3. Басқару аппаратының саны артып, басқару мамандығы мен кәсіпқойлығы тұрақтандырылды
4. Мемлекет өндірістің ұйымдастырушысына айналды
5. Ұжымдық меншік мемлекеттік меншікке айналды, кейіннен оның жеке меншік формалары пайда болды (бастапқыда меншіктен лауазымды жоғалтумен айрылды); қоғам таптарға бөлінді

Сұрақ 2. Мемлекеттің пайда болуы туралы теорияның негізгі бағыттары және оны басқару тәртібі, мемлекеттік құрылым және саяси режимі бойынша жіктеу

Кесте 2 - Мемлекеттің пайда болуы туралы негізгі теориялары

1	Теологиялық	Адамдарға жоғарыдан берілген сөзсіз бағынудың тәңірлік еркі
2	Патриархалдық	Отбасыдағы атаның (патриарх) табиғи қажетті билігі мен елдегі жоғарғы билік атасының өкілеттігі арасында параллель жүргізіледі (мемлекет отбасының тарихи даму өнімі)
3	Келісім-шарттық	Адамдар арасында келісім-шартқа отыру, олардың еркі мен санасының көрініс табуы мемлекеттің құрылуына әкелді
4	Психологиялық	Мемлекетті көшбасшыға еліктеу қажеттілігі тән адамзат психикасынан шығарды
5	Күштеу теориясы	Мемлекеттің пайда болуы табиғат заңының көрінісі ретінде адамзат дамуының тарихына тән соғыстармен байланыстырылады (мемлекет мәжбүрлеудің айрықша аппараты)
6	Органикалық теория	Мемлекет әлеуметтік (органикалық) даму нәтижесі ретінде қарастырылады, онда әлеуметтік ағзаны басқаратын үкіметтердің пайда болуына әкелетін сыртқы соғыстар барысында табиғи іріктеу жүзеге асырылады
7	Тарихи-материалистік	Мемлекет – бұл қоғамның табиғи-тарихи дамуының өнімі. Алғашқы қауымдық құрылыс мемлекеттің болмауымен сипатталады

Мемлекеттік құрылым формасы — мемлекеттің немесе одақты құрайтын мемлекеттердің территориялық ұйымдасу тәсілі

Мемлекеттік құрылым формасы – федерация (бірнеше дербес мемлекеттердің (мемлекеттік құрылғылардың) бірігу нәтижесінде туындауы)

- 1) Федеративті мемлекет табиғаты бойынша екіжақты:
 - Бірегей мемлекет;
 - Мемлекеттер одағы.
- 2) Негізгі қағидасы — жалпыфедералдық конституция мен заңнама үстемдігі
- 3) Федерацияның әр мүшесі егемендігінің көрсеткіші – оларда өзіндік конституция, заңнама, өкілетті және атқарушы билік органдары, кейбір жағдайда азаматтық, елтаңба, әнұранның болуы
- 4) Маңызды біріктіруші фактор – бірегей әлеуметтік-экономикалық кеңістік, ақша бірлігі мен азаматтықтың ортақтығы

Қазіргі таңда 20 федеративті мемлекеттер бар:

- Өзге территориялардың орталықтан бірігуімен шарттық қалыптасуды үйлестірді (АҚШ);
- Унитарлы мемлекеттің федералдануы есебінен құрылды (Австрия);
- Деколонизациялану процесінде федерация ретінде қалыптасты (Үндістан);
- Саяси жағдайына байланысты формалды түрде шарттық процеске жүгінген жоғарыдан орталықсыздандырылды (РФ)

Мемлекеттік құрылым формасы – унитарлы мемлекет

(бір конституция; жоғарғы мемлекеттік билік органдарының бірегей жүйесі, барлық әкімшілік-территориялық бірліктердің орталықтану дәрежесі (оларда саяси дербестіктің болмауы))

- 1) Орталықсыздандырылған қауымдастықтар федерациямен салыстырғанда өзін-өзі ұйымдастыру билігіне ие болмайды;
- 2) Территорияларға қатысты бірегей болып табылатын (іштей бөлінсе де) орталықтан басқарылады.
- 3) Территориялық қауымдастықтар мен олардың органдары өз мемлекеттігіне, заңнамасына ие болмайды, сонымен қатар олар орталықтың заңнамалық немесе сот іс-әрекетіне қатыса алмайды

Мысалы: *Финляндия, Франция, Жапония*. 1918 жылға дейін Ресей империясы да унитарлы мемлекет болған.

Қазір Ұлыбритания, Испания, Италия, Дания, Финляндия сияқты бірқатар унитарлы елдерде жекелеген территориялар үшін әкімшілік автономдылық бар (Ұлыбритания құрамында Шотландия және Солтүстік Ирландия шектеулі автономдылыққа ие)

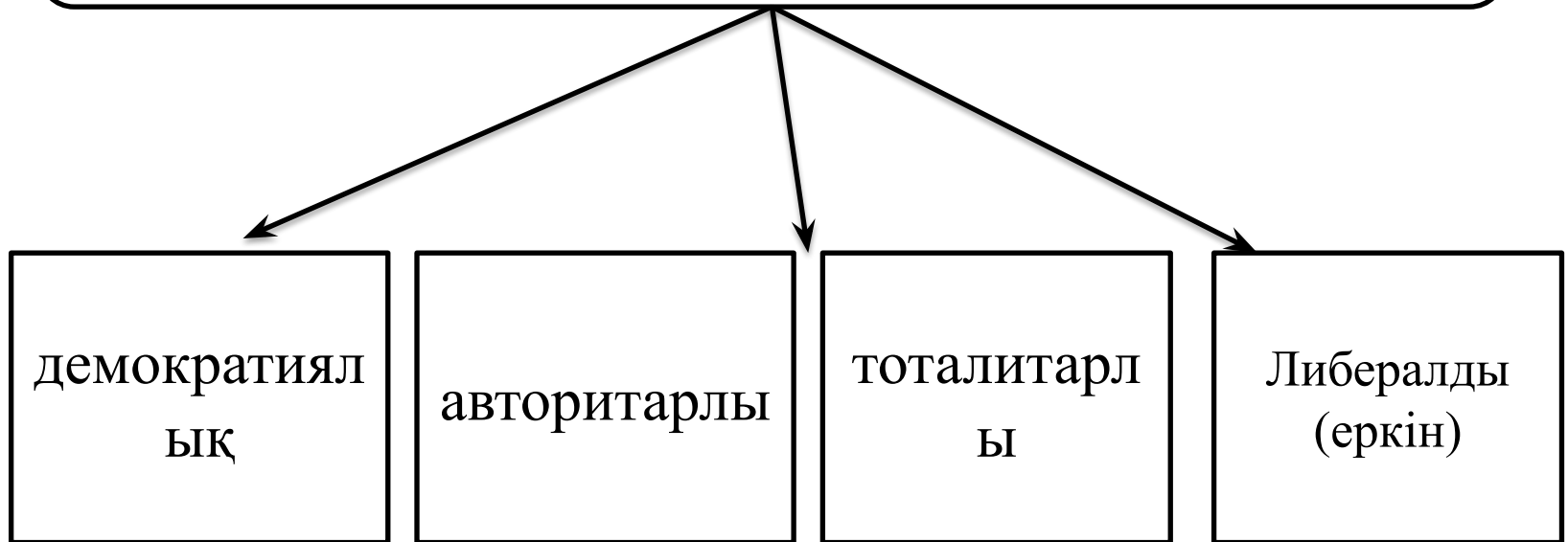
Мемлекеттік құрылым формасы – конфедерация

(белгілі мақсатпен, оның ішінде сыртқы саяси мақсатта құрылған егемен мемлекеттердің тұрақты одағы)

- 1) Конфедерация субъектілері жоғары егемендікке ие, конфедерация тек сыртқы, қорғаныс, кейде қаржы-экономикалық саясат мәселелерін шешеді;
- 2) Орталық органдар, бірегей қарулы күштер және ортақ банк жүйесін құру қажет болған жағдайда оларды паритетті негізде және конфедерация субъектілерінің заң актілерінде ратификациялау шартында ғана құрайды

Мысал: XX ғасырда Мысыр мен Сирия Бірікке Араб Республикасын құрды (1958–1962 жж.), Сенегал және Гамбия — Сенегамбия (1982), Чехия және Словакия — Чех және Словакия Федеративті Республикасын (1990–1992 жж.). КСРО-ң бұрынғы республикаларынан құралған ТМД-н құқықтанушы мамандар конфедерацияға жатқызады ; ал негізінен ол кеңес беруші мемлекетаралық келісім ғана болып табылады

Саяси режим - мемлекеттің билікті жүзеге асыру тәсілдері мен әдістерінің жиынтығы

Саяси режим (демократиялық) – заңдарға негізделген және қоғамға есеп беретін билікті ұйымдастыру

- 1) Халық - билік көзі;
- 2) Биліктің бөлінуі (заң шығару, атқарушы, сот билігінің бөлінуі);
- 3) Азаматтар бірлестіктері мемлекет істерін басқаруға қатысады;
- 4) Орталық (экология, әлемдік қауымдастықта еңбектің бөлінуі, жанжалдың алдын алу) және жергілікті органдардың бөліну жүйесі;
- 5) Саяси плюрализм - екі немесе көппартиялы жүйені құру мүмкіндігі, саяси партиялардың бәсекелестігі және олардың халыққа ықпалы, заңды негізде саяси оппозицияның әрекет етуі

Мәселелері:

қоғамның шамадан тыс әлеуметтік жіктелуі, кейде демократияның өзінің диктатын жүргізуі (көпшіліктің авторитарлы үстемдігі), кейде бұл режим биліктің әлсіреуіне, тәртіптің бұзылуына, тіпті анархияға әкеледі

Саяси режим (авторитарлы) – антидемократиялық саяси режимге тән билік жүйесі

- 1) Автократизм (өзіндік билік) немесе билікке ие тұлғалардың шағын саны (бір адам (монарх, тиран) немесе адамдар тобы (әскери хунта, олигархиялық топ);
- 2) Биліктің шектелмеуі, оның азаматтарға бағынбауы. Халық мемлекеттік билікті қалыптастыру және оны бақылаудан алшақтатылады
- 3) Күшке сүйену. Жаппай репрессиялар, азаматтарды бағындыру үшін күш жұмсау
- 4) Билік пен саясатты монополияландыру, саяси оппозиция мен бәсекеге жол бермеу
- 5) Қоғамды жалпы бақылаудан бас тарту, сыртқы саяси сала және экономикаға араласпау/шектеулі араласу. Билік көбінесе өзіндік қауіпсіздік қоғамдық тәртіп, қорғаныс мәселесімен айналысады,
- 6) Электоралды күрес емес, жоғарыдан тағайындау арқылы саяси элитаны рекрутингтеу

Бәсекелік емес немесе жартылай бәсекелік сайлау Мексика, Бразилия, Оңтүстік Корея және Қазақстанда қолданылды. Оның ерекшелігі – шектеулі немесе тек көз бояушылық бәсекелестік (барлық үміткерлер билікке бағынатын), олардың ресми қорытындыларының толық немесе жартылай билікпен бақылануы

Саяси режим (тоталитарлы) – мемлекеттің қоғамның барлық өмір саласын толық (тоталды) бақылаумен сипатталатын саяси режим түрі

- 1) Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Италия және Германия елдерінде орын алды;
- 2) Адамзат дамуының индустриалды кезеңіне тән: тек тұлғаны ғана емес, сондай-ақ оның санасын толық бақылау техникалық тұрғыдан мүмкін болған жағдай (әсіресе әлеуметтік-экономикалық дағдарыс жағдайында);
- 3) Бұл режим аса орталықтанумен сипатталады. Басқару жоғарыдан бұйрық берумен ұласады, мұнда инициатива ынталандырылмай, жазаланады. Жергілікті билік органдары бұйрықты қарапайым берушілерге айналады. Өңір ерекшеліктері ескерілмейді

Негұрлым маңызды белгілері:

- жалпылама мемлекеттік идеология,
- мемлекеттің БАҚ монополиялауы,
- мемлекеттің барлық қару түрлерін монополиялауы,
- экономиканы қатаң орталықтанған бақылау,
- бір жаппай партия;
- қоғамды айрықша бақылау түрі ретіндегі күштеу жүйесі.

Саяси режим (либералды) - белгілі даму кезеңіндегі өркениеттің әрекет ету шарты

- 1) Ол экономиканың тауарлы-ақшалай, нарықтық ұйымдастырылуымен байланысты;
- 2) Барлық азаматтардың формальды теңдігі;
- 3) Сөз еркіндігі, меншік формалары, жеке инициатива;
- 4) Мемлекеттік билік сайлау жолымен қалыптасады, оның нәтижесі тек халық пікірінен емес, сонымен қатар қандай да бір партиялардың қаржылық мүмкіндіктерінен тәуелді болады
- 5) Мемлекеттік басқару биліктің бөлінуі негізінде жүргізіледі

Мәселелері:

- Кейбір азаматтар категорияларын әлеуметтік қорғау, қоғамның жіктелуі, т.б.
- Тек экономикалық және әлеуметтік даму деңгейі жоғары қоғамда неғұрлым тиімді болады;
- Халық неғұрлым жоғары саяси, интеллектуалды, құқықтық мәдениетке ие болуы тиіс